

PRZEMIANY PRZESTRZENI KOMERCYJNEJ KIJOWA W DRUGIEJ POŁOWIE XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

LITERATURA PRZEDMIOTU

Kwestia powstania i przemian architektury komercyjnej Kijowa wydaje się do tej pory słabo zbadana w ukraińskiej literaturze przedmiotu, podobnie jak i historia przestrzeni, która jest nowym polem badawczym na Ukrainie. Historycy architektury miast dotąd raczej interesowali się innymi modnymi tematami, takimi jak m.in. przemiany przestrzenne konkretnych dzielnic oraz typy zabudowy mieszkaniowej, w związku z czym tematy te zostały już całkiem dobrze opracowane.

Studium Victora Yasynevycha¹ jest poświęcone kwestii powstawania, rozwoju i topografii kijowskiej zabudowy mieszkaniowej. To pierwsza próba usystematyzowania wiedzy na temat architektury Kijowa na przełomie XIX i XX w. Z kolei prace Valeriyi Iyevlievy mają duże znaczenie dla zrozumienia rozwoju przemysłowego miasta². Także dzieje historycznych budynków Kijowa zyskały na popularności. Do autorów, którzy zwrócili na nie uwagę, zaliczyć można takich badaczy, jak Tetiana Skibitska³, Olga Drug oraz Dmytro Malakov⁴, Mychajło Kalnitsky⁵ oraz Olena Mokrousova⁶. Opracowania te przynoszą

¹ В. Ясиневич, *Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков*, Киев 1988.

² В. Иевлева, *Очерки индустриального развития Киева XIX–XX веков*, Киев 2017.

³ Т. Скібіцька, *Архітектура київського житла*, w: *Забудова Києва доби класичного капіталізму, або Коли і як місто стало європейським*, ред. М. Кальницького, Н. Кондель-Пермінової, В.Б. Сидоренко, Київ 2012, s. 367–386; Т. Скібіцька, *Стилістика забудови*, w: *Забудова Києва...*, s. 389–394.

⁴ О. Друг, Д. Малаков, *Особняки Києва*, Київ 2004.

⁵ М. Кальницький, *Зодчество и зодчие*, Киев 2012.

⁶ О. Мокроусова, *Декоративне оздоблення архітектурних будівель Києва кінця XIX–початку XX ст.ст.*, „Українське мистецтвознавство” 2016, № 16, s. 4–22; *eadem*, *Внесок польських архітекторів Києва XIX–початку XX століть у формування історичного образу міста*, w: *Українсько-польські архітектурні візії: погляд крізь часи та епохи*, ред. В. Бабаєв, Н. Бібік, Л. Жванко et al., Харків 2016, s. 156–166.

dużo rzetelnej wiedzy na temat pojedynczych obiektów: ich formy zewnętrznej, wewnętrznej, właścicieli oraz użytkowników. Brak w nich jednak szerszego, przekrojowego spojrzenia i analizy.

Jednak zainteresowanie historią społeczną miasta powraca, czego przykładem może być seria artykułów pod wspólnym tytułem *Życie w nowoczesnym mieście. Kijów w końcu XIX w. – połowie XX wieku*⁷. Oprócz tego popularnym tematem studiów są kupcy i przedsiębiorcy, a więc burżuazja⁸.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY I TOPOGRAFIA KIJOWA W XIX W. (DO LAT 50.)

Dziewiętnastowieczny Kijów leżał na wzniesieniu ciągnącym się z południa na północ wzdłuż koryta Dniepru, który wyznaczał wschodnią granicę miasta. Zachodnia granica przebiegała zaś wzdłuż rzeki Łybedź. Obszar miasta na południu dochodził do monasteru Wydubycy oraz wspomnianej Łybedzi, który wpada tam do Dniepru, na północy zaś sięgał monasteru Cyryła w Dorohożycy, za którym rozciągał się teren Babiego Jaru. Skarpa kijowska, rozpościerająca się od Wydubycy do Dorohożycy, ma urozmaiconą rzeźbę. Strome wschodnie zbocze, często o formie klifu, wznosi się 100 m od koryta Dniepru, zaś poszarpane zachodnie zbocze zwrócone jest w kierunku Łybedzi. Linie grzbietu przecinają urwiska niewielkich rzek, które rozdzielały poszczególne wzgórza oraz znajdujące się na nich osady historyczne. Dwoma takimi osadami, ulokowanymi w odległości 3 km od siebie po wschodniej stronie skarpy, były Peczersk oraz Stare Miasto⁹. Poniżej Starego Miasta znajdowało się handlowe serce Kijowa, Padół, osada położona poniżej skarpy i pełniąca funkcję ważnego portu. W końcu XVIII w. poeta Władimir Izmaïłow zwiedzając Kijów, pozostawił nam opis miasta: „Padół, ludniejszy od innych dzielnic, nie wygląda na miasto. [...] Ulice Padolu są tak wąskie, że zaledwo dwie dorożki mogą się na nich rozminąć. [...] Zdaje się, iż są tu trzy odrębne osady, gdyż sam Kijów nie zasługuje na nazwę miasta całkowitego”¹⁰.

⁷ Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX–середини XX століть, Київ 2016.

⁸ А. Третьяков, *Купцы города Киева*, Киев 2017; О. Гуржій, І. Гуржій, *Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст.*, Київ 2013.

⁹ Б. Ерофалов, *Регулярная перепланировка Киева как опыт преемственного преобразования городской структуры*, w: *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*, Вип. 1, Київ 2004, s. 79–86.

¹⁰ Т. Слюдікова, *Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. (за документами київських держархівів)*, „Архіви України” 2009, № 1–2, s. 61–78, cyt. za: W. Ciechowski, *Kijów i jego pamiątki. Przewodnik po Kijowie*, Kijów 1901, s. 35–36.

Przed zmianami urbanistycznymi w pierwszej połowie XIX w. Kijów składał się z trzech części: Peczerska, Starego Miasta i Padołu. Były one od siebie oddalone nie tylko jeśli chodzi o odległość, ale i wysokość nad poziomem rzeki, co utrudniło później planowanie nowoczesnego, zwartego miasta. Były one także oddzielone od siebie systemem bastionów oraz zróżnicowane pod względem prawa miejskiego, gospodarki i systemu administracji. Dlatego nowe przestrzenie mogły powstać poprzez tworzenie zabudowy pomiędzy wspomnianymi ośrodkami oraz dzięki staraniom o zachowanie dawnego charakteru każdego z nich¹¹.

W 1831 r. został powołany tymczasowy komitet upiększenia miasta, którego zadaniem było działanie na rzecz uporządkowanego rozwoju tego policentrycznego miasta. W 1833 r. car Mikołaj I podpisał ukaz, który dawał miastu nowe prawo budowlane. Ukaz wyjaśniał idee stojące za planowanymi zmianami: przywrócenie dawnego znaczenia Kijowa jako centrum miejskiego i religijnego, a także nadanie mu nowego wyrazu, zgodnego z duchem Oświecenia, jako centrum rosyjskich ziem południowo-zachodnich¹². Kijów został podzielony na pięć jednostek administracyjnych: Peczersk, Stare Miasto, dzielnice pałacową i Płaską oraz Padół. W ciągu XIX w. poszerzono granice miasta, włączając dzielnice: Łybedzką, Przeorkę, Kureniówkę, Syrec, Szulawkę i Zwierzyniec¹³. Na początku XIX w. Stare Miasto było otoczone wałami i nie miało wolnej przestrzeni do rozwoju. Aż do drugiej połowy XIX wieku budowę miejskie stawiano w stylu klasycystycznym, także uproszczonym. W latach 40. i 50. prawne ramy zabudowy stały się mniej restrykcyjne, a architekci zaczęli odchodzić od klasycyzmu w swoich projektach.

WZROST LICZBY LUDNOŚCI I ZMIANY STRUKTURALNE

Liczba ludności Kijowa w drugiej połowie XIX w. szybko rosła. Zgodnie z danymi policyjnymi z 1827 r. miasto miało 23 tys. mieszkańców. Do początku XX w. ich liczba wzrosła do 626 tys. W tym czasie zmieniała się także struktura społeczna ludności. Porównując dane spisu jednodniowego z 1874 r. z rezultatami pierwszego generalnego spisu rosyjskiego z 1897 r., można wysnuć pewne wnioski. W ciągu tych lat bardzo wzrosła liczba ludności aktywnej ekonomicznie (z 28,9 do 146,1 tys.), czyli o 2,5 razy szybciej niż wzrost całego zaludnienia. Było to rezultatem kilku równoległych procesów miejskich: przyrostu naturalnego, zwiększonej migracji do miast oraz rozwoju nowoczesnych form

¹¹ Б. Ерофалов, *op. cit.*, s. 79–86.

¹² Т. Слюдікова, *op. cit.*

¹³ Nazwy topograficzne tłumaczone za: W. Ciechowski, *op. cit.*

zarobkowania wśród kobiet i młodzieży. Kolej żelazna uczyniła Kijów bardziej dostępnym dla włościan, którzy z różnych przyczyn przybywali do miasta.

Ewolucja struktury zatrudnienia w drugiej połowie XIX w. silnie wiązała się z powstaniem i rozwojem nowoczesnej gospodarki przemysłowej oraz nowych sektorów gospodarczych odnoszących się do usług, finansów, ciężkiego przemysłu i nowych form transportu, które zaczęły stopniowo dominować także w Kijowie. Tworzyła się także nowa elita finansowa, do której należeli głównie mnie interesujący przedsiębiorcy. W spisie z 1874 r. wyszczególnione zostały formy zarobkowania: kierowanie własnym zakładem pracy, samozatrudnienie, zatrudnienie jako robotnik, terminowanie... Do pierwszej grupy zaliczono w Kijowie 12 011 osób, co stanowiło wówczas 9,4% ludności¹⁴. Ta liczba pasuje do ówczesnego trendu, co widać w poniższej tabeli. Liczba przedsiębiorców była podawana zgodnie z cenzusami miejskimi wprowadzonymi w Kijowie, Mikołajowie, Odessie, Petersburgu i Moskwie¹⁵.

Tabela 1. Liczba przedsiębiorców w wybranych miastach Cesarstwa Rosyjskiego zgodnie z miejskimi spisami jednodniowymi

Miasto (rok)	Liczba	Procent
Moskwa (1902)	72 500	9,6
Moskwa (1912)	110 100	10,4
Petersburg (1900)	59 691	7
Petersburg (1910)	120 000	10,2
Odessa (1892)	17 183	5,6
Kijów (1874)	12 011	9,4
Mikołajów (1875)	2 683	8,3

Nie mamy dziś niestety możliwości ustalenia, jaka była struktura etniczna tej grupy. Można jedynie mówić o „specjalizacji ekonomicznej” poszczególnych mniejszości etnicznych. Przykładowo Żydzi i Grecy specjalizowali się w handlu i wywozie dóbr. Żydzi zajmowali się także nieruchomościami, operacjami

¹⁴ *Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова гора и Демеевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г.*, Киев 1875, s. 45–96.

¹⁵ *Статистический ежегодник С.-Петербурга за 1901–1902 гг.*, Санкт-Петербург 1905, s. 31–36; А. Рашин, *Население России за 100 лет*, Москва 1956, s. 325–333; *Перепись Москвы 1902 г.*, часть 1: *Население. Вып.2. Население г. Москвы (без пригородов) по занятиям, вероисповеданию и родному языку. Безработные и увечные*, Москва 1906, s. 46–89; *Николаев с его пригородами и хуторами по переписи, произведенной 27 апреля 1875 года*, Николаев 1877, s. 35–48; *Киев и его предместья. По переписи 2 марта 1874 г.*, Киев 1875, s. 67–69.

finansowymi i rynkiem zbożowym. Trzeba też przyznać, że ludność żydowska była bardzo liczna w Kijowie tego czasu, mimo formalnego zakazu ich osiedlania się w mieście. Omijano ten zakaz, wykupując licencję handlową i wchodząc do stanu kupieckiego¹⁶.

Grecy byli rzemieślnikami, posiadali nieduże (często rodzinne) zakłady przetwarzania produktów rolnych i przetwórnice rybne. Społeczność grecka była dość konserwatywna i stąd wynikały trudności z jej dostosowaniem się do zmian społeczno-gospodarczych, co stanowiło powód stopniowej utraty ich mocnej pozycji w gospodarce miejskiej. Przybywający cudzoziemcy (Niemcy, Belgowie, Francuzi) zajmowali się pośrednictwem, eksportem towarów, prowadzili misje dyplomatyczne i handlowe oraz stanowili większość kadry zarządzającej i inżynierskiej wielkich zakładów (np. stoczniowych). Posiadali też małe i średnie zakłady specjalistyczne (np. zakłady fotograficzne bądź produkujące maszyny rolnicze).

Tabela 2. Struktura etniczna Kijowa w latach 1874–1897 (w procentach)¹⁷

	1874	1897
Ukraińcy	31,43	22,22
Rosjanie	47,42	54,20
Żydzi	10,53	12,08
Polacy	6,41	6,69
Inni	4,21	4,81

Nowa elita rosła nie tylko demograficznie. Zwiększały się też jej wpływy. I właśnie ta nowa grupa społeczna tworzyła dla siebie przestrzeń w mieście.

Koniec XIX i początek XX w. był w Kijowie okresem intensywnej rozbudowy i rozwoju przestrzeni miasta. Do czynników determinujących te zmiany zaliczyć można rozwój gospodarczy, rozwój demograficzny, zmiany w infrastrukturze miejskiej (kolej, tramwaje), zmiany społeczne oraz powstawanie nowych warstw, takich jak przedsiębiorcy i robotnicy. Dawne dzielnice zmieniały swoją rolę, a obok nich pojawiały się nowe, ważny przy tym był też proces przyłączania przedmieść do organizmu miejskiego. Ich lista zawierała wówczas Demijówkę, Sołomiankę, Dzielnicę Łybedzką, Szulawkę, Kurenjówkę

¹⁶ Więcej o Żydach w Kijowie zob. Н. Меїр, *Євреї в Києві, 1859–1914*, Київ 2016.

¹⁷ П. Чубинский, *Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной в 1874 г.*, Киев 1875; *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России*, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=533 (dostęp: 24 X 2018).

i Czokołów. W tych dzielnicach robotniczych znajdowały się nowe fabryki i osiedla robotnicze. Rejonami elitarnymi były z kolei okolice Fundukleju, Dzielnica Starokijowska, pałacowa, Troicka, Peczersk, a także ulice wokół uniwersytetu. Dlatego kupcy wybierali z tej listy takie rejony, jak Peczersk, Funduklej, Dzielnica Troicka, gdyż były one położone niedaleko dworca oraz biegnącego na południe od Starego Miasta Kreszczatyku, który wyrastał na główną ulicę handlową miasta.

Aby ukazać proces tworzenia się nowych dzielnic i ich włączanie do miasta, należy porównać dane ze spisów w 1874 i 1919 r. Hierarchię społeczną dzielnic można zilustrować danymi dotyczącymi piśmienności mieszkańców, choć nie ma tu pełnej korelacji tychże danych.

Tabela 3. Zaludnienie i poziom piśmienności (1874)¹⁸

Dzielnica	Zaludnienie	Piśmienność (%)
Peczersk	18 984	59,05
Dworcowa	6 885	58,67
Starokijowska	19 377	47,44
Łybedzka	20 908	51,28
Podół	15 518	29,33
Płoska	20 632	39,93
Łukianówka	9 606	19,68
Kurenówka	4 664	24,96
Przedmieścia		
Szulawka	2 003	31,89
Sołomianka i Jar Protasowski	3 910	25,14
Góra Bajkowa	1 010	29,20
Demijówka	3 554	59,05

Tabela 4. Zaludnienie i poziom piśmienności (1919)¹⁹

Dzielnica	Zaludnienie	Poziom piśmienności
Fundlej	31 663	85,3%
Starokijowska	34 300	85,9%
Dworcowa	29 388	83,1%
Troicka	31 156	80,0%
Tarasówka	30 634	83,9%
Halicka	29 786	78,9%
Lwowska	34 130	84,7%

¹⁸ П. Чубинский, *op. cit.*; *Киев и его предместья: Шулявка...*, s. 36–38.

¹⁹ *Перепис м. Київа 16 березня 1919 р.*, Киев 1920, s. 18–23.

Gościnn-Dworska	25 524	76,0%
Peczersk	17 052	80,8%
Łybedzka	29 926	71,0%
Sołomiańska	23 919	68,7%
Szulawka	20 359	74,0%
Łukianówka	17 850	76,9%
Hluboczycza	18 918	62,4%
Płoska	27 038	62,8%
Padół	29 402	72,9%
Zwierzyniec	5 902	65,9%
Syrec	7 679	69,6%
Kureniówka	8 603	65,5%
Przeorka	5 474	59,7%
Słobodzka	13 773	59,2%
Demijówka	22 734	67,8%
Swiatoszyno	4 666	72,1%
Puszcza Wodycka	2 694	63,6%
Wyspa Truchanowska	3 174	74,4%
Strefa wywłaszczenia	1 661	74,7%
Słoboda Aleksandrowska i Czokołów	2 205	68,1%

ZMIANY URBANISTYCZNE

Nowy plan regulacyjny z 1861 r. wraz z prawem budowlanym z 1888 r.²⁰ sprzyjał rozwojowi budowlanemu. Ułatwiły one tworzenie nowych ulic oraz budowę kamienic czynszowych. W maju 1861 r. wszystkie ulice i place miasta zostały podzielone na cztery kategorie zgodnie z ich ważnością. Ulice pierwszej klasy mogły mieć wyłącznie murowaną zabudowę z ogniotrwałymi schodami i dachami. Budynki przy ulicach drugiej klasy mogły być drewniane, ale na murowanych fundamentach i z ogniotrwałymi dachami. Przy ulicach trzeciej kategorii jedynie wygląd fasady był przedmiotem kontroli. Pozwolenia na budowę przy ulicach kategorii 1–3 wydawał Wydział Budowlany Departamentu Prowincjonalnego (*Guberns'ke upravlinnya*), pozwolenia dla domów przy ulicach ostatniej, czwartej kategorii – jedynie architekt miejski wraz z oberpolicmajstrem. Przy Radzie Miasta utworzono także Wydział

²⁰ Ю. Стеблецька, *Планування розвитку м. Києва: історико-географічні аспекти*, <http://visnyk-geo.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/04/19-62.pdf> (dostęp: 24 X 2018).

Budowlany (w marcu 1871 r.), który wpływał na rozwój przestrzenny miasta. Jeszcze jeden plan regulacyjny powstał w 1878 r. dla nowych dzielnic, w tym przemysłowych. Wytyczono nowe ulice w okolicy Kreszczatyku²¹.

Władze bardzo ostrożnie wydawały zgody na nowe budynki, a z czasem reguły ich otrzymywania stawały się coraz bardziej restrykcyjne. W 1894 r. opublikowano „Instrukcję do Komisji Rozbudowy Kijowa w Wydziale Budowlanym”. Komisja stanowiła organ wykonawczy i składała się z naczelnika, który był członkiem Rady Miasta oraz dyrektorem Wydziału Budowlanego, oraz członków rady: architektów i inżynierów. Komisja nadzorowała budowę domów oraz rozbudowę infrastruktury zgodnie z ustalonymi kosztorysami²².

Rozbudowa miasta nabrała tempa w końcu XIX w. Historyczna stolica Ukrainy doświadczyła nieznanego wcześniej rozwoju gospodarczego. Kijów stał się centrum produkcji cukrowniczej oraz finansowym dla pobliskich regionów. Wyrastał na wielki ośrodek, wybijający się spośród innych miast gubernialnych. Jednocześnie coraz bardziej dochodzili do głosu przedsiębiorcy. Ich rola rosła w dużych ośrodkach, takich jak Jekaterynosław czy właśnie Kijów. Byli wybierani do rad miejskich, a potem także do Dumy Państwowej. Szczególną rolę odegrała rodzina Tereszczenków²³. Rosnące wpływy tej rodziny stanowiły wyzwanie dla władz Cesarstwa, które próbowały ograniczyć jej potencjał polityczny²⁴.

Sami przedsiębiorcy starali się udowodniać swoją lojalność wobec władz. Przykładem może być tu fundowanie przez nich budowy cerkwi, inicjowane często przez władze kościelne. W lipcu 1888 r. oberprokurator Świątobliwego Synodu, K. Pobiedonoszew poświęcił kamień węgielny pod budowę cerkwi św. Aleksandra Newskiego, która miała uświetnić obchody dziewięćsetlecia chrztu Rusi. Niemal całą sumę potrzebną na budowę (35 tys. rubli) wyłożyli przedsiębiorcy²⁵.

Jednocześnie ci zamożni inwestorzy starali się, aby architektura przez nich finansowana wyróżniała się przepychem i skalą. W ten sposób przyczyniali się do słabnącej popularności klasycyzmu i rozkwitu bogatszej w detale architektury eklektycznej. W krajobrazie miasta pojawiły się bogate stiukowe elementy neogotyckie, neorenesansowe i neobarokowe, a także „neo-ruskie” i mauretańskie, często łączone w kompozycji jednej fasady. Fasady stały się

²¹ Т. Слюдікова, *op. cit.*

²² Ж. Серга, *3 історії забудови Києва у XIX–поч. XX століть (за документами Державного архіву міста Києва)*, „Архіви України” 2011, № 5, s. 71–72.

²³ Na temat tej rodziny por. В. Ковалинський, *Семья Терещенко*, Київ 2003; О. Донік, *Родина Терещенків в історії доброчинності*, Київ 2004.

²⁴ А. Rieber, *Merchants and entrepreneurs in Imperial Russia*, Chapel Hill 1982, s. 126–130.

²⁵ Р. Лінднер, *Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр.*, Київ–Донецьк 2008, s. 126.

w tym okresie rodzajem reklamy i dowodem na finansowe możliwości burżuazyjnych fundatorów budynków. A także znakiem, że nowa warstwa społeczna aspirowała do współtworzenia krajobrazu architektonicznego miasta i do odcisnięcia na nim swego piętna. W kompozycjach fasad używano także symboliki związanej z daną rodziną lub zawodem uprawianym przez głowę rodu. Przykładem może być zamówiona przez żonę jednego z inwestorów, lekarza, statua symbolizująca medycynę, na froncie domu. Same style też wiele mówiły, np. neogotyjk jako zasada kompozycji domu należącego do Polaka (rzymskiego katolika) lub styl mauretański w rezydencji żydowskiej bądź karaimejskiej. Handlarze wybierali z szerokiej palety reliefy Merkurego i Ateny. Rzadziej zamawiano figury pełnoplastyczne, częściej mniejsze elementy: skrzydła, kaduceusze, główki z oskrzydłonymi nakryciami głowy²⁶. Jednocześnie następował proces popularyzacji i większej dostępności tego typu dekoracji, co było wyrazem demokracji społecznej.

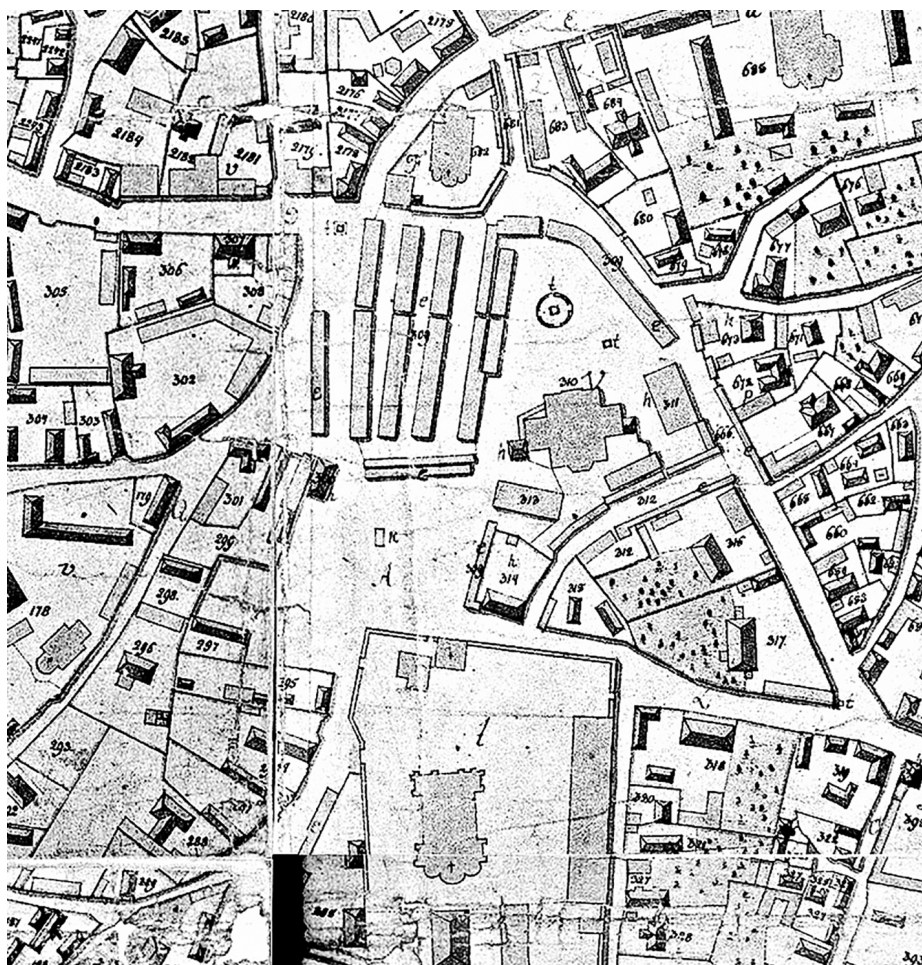
ZMIANY W STRUKTURZE MIASTA

Rozwój ekonomiczny wpływał na zmiany w mieście. Wały wokół Kreszczatyku zostały zlikwidowane, utworzono bazar o tej nazwie, zbudowano zbiorniki dla zaopatrzenia dzielnicy w wodę. W latach 70. i 80. XIX w. postawiono dwupiętrowe murowane domy na potrzeby banków, hoteli, sklepów, drukarni oraz restauracji. W 1871 r. pojawił się budynek ratusza, a ulice w centrum przedłużono do pl. Besarabskiego. Kreszczatyk stał się główną arterią miasta. Wówczas też postawiono budynki stanowiące punkty krystalizacyjne rozwoju miasta: dworzec kolei w stylu oszczędnego neogotyku angielskiego oraz gmach rady miasta w stylu Ludwika XIV. Pierwszy z tych obiektów stanowił południową bramę do miasta, drugi podkreślał centralną rolę Kreszczatyku. Temu awansowi nowych obszarów burżuazyjnego miasta towarzyszył spadek znaczenia wcześniej dominującego centrum handlu na Padole.

STARE MIEJSCA – NOWE ROLE

Padół był znany jako centrum handlu i rzemiosła od czasów dawnej Rusi i zachował tę rolę aż do XIX w. Główny plac na Padole, Kontraktowy, stanowił serce dzielnicy i miejsce corocznych jarmarków kontraktowych w XVIII i XIX w. Głównymi przedmiotami owych kontraktów były dobra ziemskie (dotyczyły ok. 60% umów zawartych w latach 40. XIX w.), zboże (ustalano

²⁶ O. Мокроусова, *Декоративне оздоблення...*

1. Plac Kontraktowy, fragment planu miasta Kijowa, 1803, autor Andriy Melenskiy; [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kiow_map_by_Melenskiy_\(General_plan\)_1803.png](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kiow_map_by_Melenskiy_(General_plan)_1803.png) (dostęp: 11 II 2019).

tu cenę zboża także dla innych jarmarków), inne płody rolne oraz operacje kredytowe. Swoją rolę zaczął tracić wraz ze wzrostem znaczenia Odessy jako głównego portu dla handlu zbożowego w Rosji, jednak wówczas stał się jarmark kontraktowy ważnym miejscem dla nowej aktywności: handlu cukrem. Tę nową rolę pełnił do lat 70. XIX w., gdy utworzono kijowską giełdę²⁷. Po wielkim

²⁷ Т. Лазанська, *Київський контрактний ярмарок*, w: *Енциклопедія історії України*, т. 4: *Ка-Ком*, Київ 2007, http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_kontraktovy_yarmarok (dostęp: 24 X 2018).

2. Plac Kontraktowy, lata 70. XIX w.; <http://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2012/06/1/87831/> (dostęp: 11 II 2019).

pożarze w 1811 r. plac został przebudowany. Pojawiła się nowa, prostokątna siatka szerokich ulic w miejsce dawnych, średniowiecznych. Obszar dzielnicy się zwiększył i zaczęto na nim stawiać budynki mieszkalne, administracyjne i handlowe, takie jak np. Dom Kontraktowy z lat 1815–1817 (nowe centrum kupieckie) czy Gościnny Dwór.

Z biegiem czasu jednak jarmark tracił na znaczeniu. W latach 1870–1874 sprzedano na nim dobra za 2,2 mln rubli, a w 1884 r. – tylko za 565 tys. Powody były ekonomiczne: handel zbożem przeniósł się do Odessy i do portów wybrzeża Morza Czarnego, poza tym pojawiły się nowe formy zawierania transakcji. Nowa giełda na górnym mieście została otwarta w 1869 r., co dało asumpt do przesunięcia centrum handlowego miasta z Padołu w okolice Kreszczyatku oraz dworca kolejowego.

Co w tym czasie stało się z Padołem? Zaczął być miejscem koncentracji nowoczesnych młynów zbożowych, co odmieniło oblicze dzielnicy. Jednym z najbardziej znaczących był czteropiętrowy wielki młyn M. Chryjakowa, zaś największym – młyn L. Brodzkiego na pl. Pocztowym, zbudowany w końcu wieku. Niedaleko powstał też budynek biurowy i magazynowy Kijowskiego Towarzystwa Młynów Parowych z 1902 r. Te wysokie budynki zmieniły wygląd tej nisko dotąd zabudowanej dzielnicy.

3. Rok 1894, zaznaczone nowe dzielnice miasta: Lipki, Nowa Zabudowa i ulice wokół dworca kolejowego (prostokąt); Padół (owal); <http://starkiev.com/%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%8B-%D0%BA%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B0/> (dostęp: 11 II 2019).

TWORZENIE NOWYCH PRZESTRZENI

Polityczne i militarne wyzwania zmusiły rząd cesarski do budowy nowej fortecy w Kijowie. Prace zaczęły się za rządów Mikołaja I i stały w kontrze do opinii ekspertów wojskowych, którzy uznali, że budowa twierdzy w mieście jest niemożliwa do zrealizowania. Kontekst tych działań stanowiło przywrócenie porządku w kraju po polskiej rebelii z lat 1830–1831²⁸. Nowa Forteca Peczerska, której budowa rozpoczęła się w 1831 r. i zakończyła w 1863, była olbrzymia w skali jeszcze nie tak dużego miasta. Nigdy nie została wykorzystana, gdyż jej struktura okazała się przestarzała już w momencie ukończenia robót, w związku z usprawnieniami w budowie artylerii. Służyła więc jako koszary, więzienie i magazyny. Głównym problemem był jednak fakt, że utrudniała ona rozwój przestrzenny miasta²⁹. Forteca zajmowała centralną część miasta i stanowiła w stosunku do niego autonomiczną jednostkę. Miejska jurysdykcja jej terenu nie obejmowała. Co więcej, to miasto miało zapewnić parcele dla migrantów z Peczerska (wysiedlonych w związku z budową twierdzy), a komendant fortecy mógł prowadzić własną politykę przestrzenną w ramach

²⁸ Б. Єрофалов, *Містобудівний розвиток Києва*, w: *Забудова Києва...*, s. 41–62.

²⁹ О. Ситкарева, *Киевская крепость XVIII–XIX вв.*, Киев 1997, s. 95.

4. Targ Besarabski, 2017; fot. Cyril Levanyuk.

terenu wojskowego. Wiele lat trwały zmagania władz miasta o to, by uchylić zakaz zabudowy w obrębie esplanady, której istnienie zaburzało naturalny rozwój Kijowa. Sytuacja ta panowała aż do 1909 r.³⁰

Forteca przyczyniła się też do przemian w rozwoju miasta. Wysiedleni mieszkańcy otrzymali parcele na zboczach wzgórza Kreszczatyk, wzdłuż ul. Wasylkowskiej i w dolinie Łybedzi. W ten sposób powstała nowa część miasta: „Nowa Budowa” (*Novoye Stroyenie*) oraz Lipki, które stały się prestiżową dzielnicą. Szybko zaczął się też rozwój tego terenu: wytyczanie ulic i budowa domów, które pojawiły się w miejscu dawnej półwiejskiej zabudowy drewnianej. Tak centralna polityka wpłynęła na rozwój miasta.

Intensywny rozwój okolic Kreszczatyku (zwanego, jak wspomniałam, Lipkami) zaczął się w latach 30. i 40. XIX w. Wpierw musiano usunąć bagna, by w siódmej i ósmej dekadzie tego wieku mogła powstać tam murowana zabudowa. Lipki w planie regulacyjnym z 1830 r. miały kształt regularnego kwadratu. W 1834 r., zgodnie z ukazem carskim, nowe proste ulice zostały wytyczone w dawnych zagajnikach lipowych. Od lat 50. Lipki stały się centrum administracyjnym, finansowym, kulturalnym, edukacyjnym i wojskowym miasta. W latach 1874–1876 powstał wspomniany ratusz przy Kreszczatyku, w którego przyziemiu oddano pod wynajem 19 pomieszczeń na sklepy i kawiarnie.

³⁰ Т. Слюдікова, *op. cit.*

Odtąd w szybkim tempie zabudowały się pierzeje tej ulicy. W 1882 r. rada kupców postawiła tu sobie siedzibę, w której znalazło się miejsce na salę koncertową, a także restaurację letnią oraz nieduży teatr (proj. W.N. Nikołajew) w pobliżu³¹. Następnie ulicę przedłużono do pl. Besarabskiego, gdzie powstała w 1912 r. duża hala targowa. W ten sposób zarysował się późniejszy charakter ulicy.

Przy ul. Instytutowej – pierwszym istotnym punkcie – postawiono gmach Towarzystwa Kredytowego miasta Kijowa, założonego w 1893 r., oraz budynek giełdy (arch. P. Schlierer) w stylu późnego renesansu. Przy tej ulicy w 1913 r., zgodnie z księgą adresową, znajdowały się Petersburski Międzynarodowy Bank Handlowy, konsulat Belgii, Hiszpanii i Portugalii oraz pierwsza kijowska siedziba oddziału Banku Państwa. Powstało tu też wiele luksusowych rezydencji należących do najbogatszych kijowian. Dworek na rogu ul. Szowkowyczej został zbudowany przez wspomnianego architekta W. Nikołajewa w ósmej dekadzie XIX w. dla dyrektora Kijowskiego Banku Przemysłowego W. Rubinsteina (następnie własność bankiera M. Halperina). Dwa domy pod numerami 20 i 22 postawiono w 1897 r. oraz w pierwszej dekadzie następnego wieku dla kupca M. Zajcewa oraz emerytowanego bankiera W. Mikłaszewskiego³².

Drugim ważnym punktem na mapie komercyjnego Kijowa były okolice dworca kolejowego otwartego w 1870 r. Tam także stawiano hotele, biura i kamienice czynszowe. Przykład stanowi gmach Południoworosyjskiego Stowarzyszenia Handlu Produktami Farmaceutycznymi, zbudowany w latach 1898–1899. Fundatorem budynku był farmaceuta Adolf Marcinczyk, jeden z najlepszych w swoim fachu w Kijowie, właściciel zakładów farmaceutycznych, które na tyle się rozwinęły, że możliwe okazało się utworzenie wspomnianego stowarzyszenia. Jego siedziba pojawiła się przy ul. Saksagańskiego po tym, jak dawny gmach spłonął przy Kreszczatyku w 1896 r. Ściany gmachu zdobiły liczne reliefy przedstawiające antycznych lekarzy³³.

PRZESTRZEŃ KOMERCYJNA

Do wyróżnionej przeze mnie tu przestrzeni komercyjnej należały banki, sklepy, budynki administracyjne zakładów ubezpieczeniowych i korporacji, giełdy, hotele i kluby. Można mówić o dwóch wymiarach tej przestrzeni: pierwszy obejmował miejsca, gdzie spotykali się przedsiębiorcy (banki, biurowce,

³¹ М. Кальницкий, *op. cit.*, s. 34.

³² О. Друг, Д. Малаков, *op. cit.*, s. 59.

³³ О. Мокроусова, *Декоративне оздоблення...*

giełdy, hotele i kluby), drugi – miejsca interakcji na linii przedsiębiorca – klient (sklepy).

Trzeba podkreślić, że Ukraińcy nie mieli reprezentantów w tej przestrzeni, gdyż – w odróżnieniu od innych narodów zamieszkujących Kijów (i nie tylko) – nie było wśród nich przedsiębiorców. Działalność prowadzili na wsiach i w mniejszych ośrodkach. Kanadyjski badacz Stephen Velychenko stwierdził, że liczba Ukraińców w miastach wcale nie jest historycznie ustalona. Nieduża liczba Ukraińców w miastach w spisie z 1897 r. nie powinna – według tego historyka – skłaniać do wniosków, że ludności tej w miastach nie było, szczególnie, że definicję miasta wówczas w Rosji ograniczano do większych ośrodków. Tymczasem była ona obecna, zwłaszcza w mniejszych miasteczkach, co stanowiło efekt wzmożonej emigracji ze wsi i urbanizacji ludności ukraińskiej, oraz nie była tak zrusyfikowana, jak się sądzi³⁴. Problem ten wciąż jednak pozostaje wyłącznie postulatem badawczym.

Kijów był miastem przyjaznym wszystkim narodowościom aż do drugiej dekady XX w., kiedy rosnący nacjonalizm, pogromy żydowskie oraz usuwanie Niemców zaburzyły te stosunki. Strach wśród społeczności żydowskiej w Kijowie na dobre zagościł po pogromach z 1881 r., a myśl o emigracji wciąż pozostawała żywa³⁵. Od 18 do 20 października 1905 r. w mieście trwał kolejny brutalny pogrom. Zginęło 47 osób, a prawie 300 było rannych, niemal wszystkie żydowskie domy i sklepy padły ofiarą tłumów³⁶. Wielu Żydów poczuło się zmuszonych do emigracji. Z kolei I wojna światowa wywołała nieprzyjazny klimat dla Niemców kijowskich. Zostali oni zmuszeni do opuszczenia miasta, a ich majątek przejęto³⁷. Wszystko to spowodowało zniszczenia w opisanej przeze mnie przestrzeni komercyjnej oraz stworzyło niekorzystny klimat dla handlu.

HOTELE

Elementami przestrzeni komercyjnej były też hotele. Pod koniec XIX w. do Kijowa docierało rocznie ok. 900 tys. gości, co powodowało rozwój infrastruktury hotelowej. Na początku XX w. hoteli – różnej wielkości – naliczono w mieście

³⁴ S. Velychenko, *Ukrainians and cities 1861–1917. Not so rural and not so russified*, „Місто: історія, культура, суспільство” 2017, № 2, <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/7.pdf> (dostęp: 24 X 2018).

³⁵ Н. Меїр, *op. cit.*, s. 144–146.

³⁶ В. Хитерер, *Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года*, <https://scisne.net/a-1332> (dostęp: 24 X 2018).

³⁷ Т. Лазанська, *Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни, w: Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, ред. О.П. Реєнт, № 4, Київ 2002, s. 84–110.

około stu. Jednym z pierwszych i najsłynniejszych był Hotel Europejski, zbudowany zgodnie z projektem architekta A. Berettiego w 1851 r. na pl. Carskim (obecnie Europejski). Z kolei za najlepszy uznawano hotel Continental przy Kreszczatyku. Natomiast Palais Royal, z przełomu XIX i XX w., przyciągał swoim eleganckim neorenesansowym stylem z elementami mauretańskimi (arch. A. Crauss)³⁸. Hotele należały do przestrzeni komercyjnej, gdyż umożliwiały prowadzenie międzynarodowych interesów oraz były same z siebie dochodowym biznesem.

BANKI

Siedziby banków oraz ich filie ulokowane zostały wyłącznie przy Kreszczatyku, ul. Instytutowej, Wielkiej Podwalnej, Niżno-Jelizawieyńskiej, a także przy ul. Wołodomyrskiej. Jednym z największych, który nadal pełni tę samą funkcję, był Bank Państwowy przy ul. Instytutowej według projektu O. Kobielewa. Budowa rozpoczęła się w sierpniu 1902 r., a po trzech latach filia Banku Państwowego otworzyła swoje podwoje. Budynek powstał w stylu renesansu florenckiego z motywami neogotyckimi. Zwracały uwagę użyteczność i komfort rozplanowania oraz wysoki poziom infrastruktury budynku, do której należał np. system wentylacyjny dostarczający świeżego powietrza z ogrodu różanego mieszczącego się w podwórzu. W zaskakująco bogatej w zdobienia fasadzie zauważyć można rzeźby gryfów (w dawnej mitologii były one strażnikami kopalni złota), a także reliefy godeł Kijowa, Wołynia i Podola. Cztery płaskorzeźby przedstawiały cztery rodzaje aktywności gospodarczej, którą wspierał bank swoimi pożyczkami: handel (ramię Merkurego), przemysł (koło zębate i narzędzia inżynierskie), rolnictwo (snopy zboża) i transport (kotwica, koło, skrzydła). Głównym elementem wnętrza była sala operacyjna banku, ozdobiona kolorowymi witrażami w oknach oraz obrazami. Między oknami znajdowały się dodatkowo kartusze z symbolami działalności ludzkiej (zachowane do dziś). Najciekawszy jest relief przedstawiający Merkurego, Wulkana, Ceres i Minerwę³⁹. Dziś budynek służy Narodowemu Bankowi Ukrainy.

Inne banki planowane były w podobny sposób: od frontu biura bankowe, w głębi sala operacyjna oraz apartamenty dla pracowników z tyłu podwórza. Kilka banków przetrwało do dziś, szczególnie filie banków handlowych: Petersburskiego oraz Wołgo-Kamskiego przy Kreszczatyku. Oba budynki nadal stoją pod tymi samymi numerami, zdobiąc centrum Kijowa.

³⁸ О. Друг, Д. Малаков, *op. cit.*, s. 90.

³⁹ О. Мокроусова, *Декоративне оздоблення...*

5. Narodowy Bank Ukrainy, 2017; fot. Cyril Levanyuk.

6. Banki przy Kreszczatyku, 2017; fot. Cyril Levanyuk.

Inną lokalizacją banków była ul. Wołodymyrska. Wspomniany Kobielew w latach 1910–1911 zbudował siedzibę dla kijowskiej filii Banku Włościańsko-Szlacheckiego. W dekoracji zastosowano elementy słowiańskie i bizantyjskie, na co wpływ miała pewnie bliskość Górnego Miasta, serca dawnego Kijowa. W czasach sowieckich w budynku znajdował się telegraf.

BUDYNKI ADMINISTRACYJNE: KORPORACJE, ZAKŁADY UBEZPIECZENIOWE

Gmach giełdy został zbudowany przez architekta G. Shleifera w latach 1883–1885 na rogu Kreszczatyku oraz ul. Instytutowej. Wielki neorenesansowy gmach stał się centrum nie tylko handlu, ale i życia towarzyskiego. Został zburzony w 1941 r. Gmach pierwszego w Kijowie zakładu ubezpieczeniowego zbudował w latach 1902–1903 znany w Kijowie polski architekt W. Horodecki. Dodał on dwie kondygnacje do istniejącego tu wcześniej budynku oraz dach z iglicą. Kijowianie nazwali go „domem rycerza”. Zakład zajmował niedużą część wnętrza, większość przestrzeni była na wynajem. Na parterze mieściła się popularna w mieście kawiarnia. Wspomniane budynki można nazwać przestrzenią wymiany wiedzy oraz doświadczenia, z której korzystali przedsiębiorcy.

KAMIENICE CZYNSZOWE

W ostatnim trzydziestolecu XIX w. Kijów doświadczył pierwszego boomu budowlanego. Wówczas pojawiły się pierwsze kamienice czynszowe, gdyż wcześniejsze, jedno- i dwupiętrowe budynki z pierwszej połowy XIX w. nie były budowane w celach dochodowych. Kamienice czynszowe stały się symbolem rozwijającego się Kijowa, który z każdym rokiem przyjmował coraz więcej migrantów. Stanowiły one część przestrzeni komercyjnej, gdyż wynajem mieszkań także był dochodowym interesem. Na parterach mieściły się sklepy i kawiarnie. Ulica Wielka Wasylkowska została przykładowo zabudowana takimi domami. Toczyło się na niej dynamiczne życie miejskie.

Ulica ta była starodawnym traktem z Kijowa do Wasylkowa; nazwę otrzymała w latach 20. XIX w. Do połowy XIX w. w okolicy skrzyżowania tej ulicy z pl. Besarabskim znajdowały się tereny stanowiące własność miasta, z niewysokimi zabudowaniami należącymi do niższych oficerów oraz emerytowanych żołnierzy. Intensywna zabudowa rozpoczęła się w drugiej połowie XIX w.

Pasaże – typ nowoczesnej architektury komercyjnej – także pojawiły się w omawianym okresie. „Stary Pasaż” znamy dziś jedynie z fotografii. Zbudowany w 1871 r., stał się modnym miejscem spędzania czasu. Znajdowały się w nim drogie sklepy, atelier, kawiarnie, a także i kino z 1912 r. W tym miejscu dominowała funkcja handlowa. Wygląd zewnętrzny nie był zbyt elegancki, gdyż przeważały w nim agresywne w wydźwięku reklamy. Kolejny pasaż powstał dzięki firmie „Rosja”, która wykupiła za 1,5 mln rubli teren w środkowym biegu Kreszczatyku, na którym postanowiła zbudować kompleks rezydencjonalno-biurowo-handlowy. Planowano, aby wzorem zachodnim pasaż

7. Dom czynszowy, ul. Wielka Wasylkowska, 2017; fot. Cyril Levanyuk.

ten miał szklane zadaszenie. Roboty budowlane rozpoczęto w 1913 r., ale nie ukończono ich do następnego roku, kiedy to wybuchła wojna, krzyżując plany inwestorów. Jedynie sklepy na parterze zdążono otworzyć.

WNIOSKI

W Kijowie w omawianym okresie nastąpiły niezwykle ważne zmiany: ekonomiczne, społeczne i urbanistyczne. Ewolucja miasta w kierunku ośrodka przemysłowego spowodowała, że przedsiębiorcy stali się ważną grupą społeczną mającą wpływ na przemiany przestrzenne, w tym na wygląd tworzonej wówczas architektury. Najważniejszymi z opisywanych przeze mnie działań były stworzenie nowego centrum handlu w okolicy Kreszczatyku i dworca kolejowego – które można nazwać przestrzenią komercyjną – oraz spadek znaczenia dawnej dzielnicy handlowej: Padołu. Przedsiębiorcy wpiery wpisując się w zmiany rozpoczęte przez ukazy carskie i decyzje podejmowane w radzie miejskiej, stopniowo sami przyczyniali się do przemian w mieście, stając się

„agentami nowej epoki”. Przestrzeń komercyjna miała też inną istotną urbanistycznie funkcję: połączyła ona dawne ośrodki miejskie w jednolitą całość. Nowe ulice wykorzystano, aby stworzyć miejsca handlu, usług i wymiany wiedzy. Nowa architektura dała miastu także nowy wyraz, podkreślający współczesne funkcje miasta jako centrum gospodarczego nowej ery przemysłowej, centrum cukrownictwa, bankowości i ubezpieczeń w skali całej Ukrainy Nadnieprzańskiej. Ten wyraz nie został zatarty aż do dziś, mimo kataklizmów, jakie nawiedzały miasto.

Tłumaczenie: *Aleksander Łupienko*

TRANSFORMATIONS OF THE COMMERCIAL SPACE OF KYIV
IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH
AND THE EARLY TWENTIETH CENTURIES

ABSTRACT

This article deals with the problem of establishing and transforming the commercial space in Kyiv at a time of industrial modernization. Kyiv faced crucial changes in its population structure – migrations and the emergence of a new entrepreneurial economic elite – urban planning and economics. All of these transformations formed the background for establishing new, modern, commercial spaces, which included new streets and new buildings for the new Kyiv, not an old capital with old churches, but a modern city with new possibilities.

Keywords: urban space, entrepreneurship, commercial space, Kyiv.